

PLAATS BIEDEN AAN DE PUBLIEKE SFEER

¹
Bernard Tschumi,
'Introduction',
*Architecture
and Disjunction*,
Cambridge Mass./
Londen 1994 (1991),
p. 23.

Bernard Tschumi's dynamische
definitie van architectuur

Tom Avermaete en Klaske Havik

*Er is geen architectuur zonder dagelijks leven, beweging en actie; (...) juist de meest dynamische aspecten van de botsingen tussen die elementen wijzen de weg naar een nieuwe definitie van architectuur.*¹

OASE#77

INTO THE OPEN

43

ACCOMMODATING THE PUBLIC SPHERE

¹
Bernard Tschumi,
'Introduction',
*Architecture
and Disjunction*
(Cambridge, MA/
London: MIT press,
1994 [1991]), 23.

Bernard Tschumi's Dynamic
Definition of Architecture

Tom Avermaete and Klaske Havik

*There is no architecture without everyday life, movement, and action; . . . it is the most dynamic aspects of their disjunctions that suggest a new definition of architecture.*¹

Dit artikel behandelt het geschreven en het architectonische werk van Bernard Tschumi. Via een grondige bestudering van geschriften en van projecten als de *Manhattan Transcripts* en Parc de la Villette proberen we duidelijk te maken hoe Tschumi's interdisciplinaire onderzoeken hebben geleid tot een architectonische benadering waarin het 'inherent publieke karakter' van architectuur en haar rol als 'iets dat plaats biedt aan publieke gebeurtenissen' een doelbewuste plaats krijgt.²

De afgelopen decennia zijn de radicale architectonische concepten van Bernard Tschumi vaak geïnterpreteerd als alternatieve strategieën van architectonische compositie.³ In het kielzog van het deconstructivistische debat in de architectuur zijn concepten als 'dislocatie' en 'disjunctie' geanalyseerd als generatoren van architectonische vorm. In dit artikel proberen we een ander perspectief te openen. Door een nauwkeurige analyse van Tschumi's werk en de intellectuele context trachten we aan te tonen dat Tschumi's definitie van architectuur gepaard gaat met een specifiek begrip van de publieke sfeer en de rol van de architect. Vanuit dit perspectief is Bernard Tschumi te beschouwen als een van de architecten die de afgelopen decennia actief hebben gezocht naar benaderingen om 'de gevestigde coördinaten van de architectuur te herzien, daarbij puttend uit inzichten afkomstig uit de sociale wetenschappen, de filosofie en culturele disciplines, teneinde tot een meer sociaal bepaalde en sociaal productieve praktijk te komen'.⁴ In Tschumi's eigen teksten en de onlangs gepubliceerde interviews met Enrique Walker komt deze expliciet sociaal-maatschappelijke opvatting van de architectuur naar voren.⁵

Tschumi's belangstelling voor het sociale resulteerde uit een zekere onvrede met het 'oppervlakkige' karakter van de architectuur in de jaren zeventig, die volgens Tschumi leed aan een modieuze maar te beperkte interpretatie van linguïstische en semiotische theorieën: 'Sterker nog: als de architectuur hoofdzakelijk oppervlakte is geworden, toegepaste decoratie, oppervlakkigheid, papieren architectuur (...) hoe kan ze dan nog een middel zijn aan de hand waarvan de samenleving nieuwe territoria verkent, nieuwe kennis ontwikkelt?'⁶ De zoektocht naar een architectuur die nieuwe territoria opent voor het maatschappelijk leven en nieuwe maatschappelijke kennis lijkt in Tschumi's werk centraal te staan. Niet enkel scherpe analyses dragen daartoe bij, maar ook de verwerking van theoretische concepten uit diverse disciplines en het ontwikkelen van inzichten tot operationele concepten voor de architectuurpraktijk. Het geschreven en gebouwde werk van Bernard Tschumi kan dan ook worden beschouwd als een substantiële bijdrage aan het debat over het architectuurontwerp en de publieke sfeer.

HET SOCIALE HEROVERWEGEN Tschumi's interpretatie van de publieke sfeer kan niet worden begrepen zonder zijn vele pogingen om de interpretatie van het 'sociale' binnen het architectuurdiscours te verbreden in ogenschouw te nemen. Al in zijn vroege artikelen, 'The Environmental Trigger' (1975) en 'The Architectural Paradox' (1975) bekritiseert Tschumi de achterhaalde visies op het sociale leven die gebruikt worden binnen het architectuurdiscours en de architectuurpraktijk: 'Wat betreft de studie van het structureren van de sociale ruimte hinkt de architectuur jammer genoeg achterop in vergelijking met andere disciplines, vooral met de kunst

2
Bernard Tschumi in:
Giovanni Damiani
(red.), *Tschumi*,
New York/Londen
2003, p. 111.

3
Voor een dergelijke
interpretatie van het
werk van Bernard
Tschumi, zie o.a.:
Geoffrey Broadbent,
Deconstruction,
A Student Guide,
Londen 1997.

4
Bernard Tschumi,
'Urban Pleasures
and the Moral Good',
Assemblage nr. 25
(1995), p. 9.

5
Enrique Walker (red.),
Tschumi on Architecture,
*Conversation
with Enrique Walker*,
New York 2006.

6
Bernard Tschumi, 'Six
Concepts' (1991), in:
*Architecture and
Disjunction*, op. cit.
(noot 1), p. 236-237.

en politieke studies. Ze blijft ruimte beschrijven als een gegeven, een ding, dat door specifieke programma's of "functies" wordt bepaald of deze dient. Als gevolg hiervan wordt het sociale beschouwd als onproblema-tisch en wordt genegeerd hoe het sociale in en door middel van gebouwen ontstaat.⁷

Via een kritiek op het veronderstelde causale verband tussen vorm en maatschappij (tot het eind van de jaren zestig gepropageerd door bepaalde architecten van de moderne beweging) gaat Tschumi op zoek naar een meer doorwrochte notie van het sociale in relatie tot de gebouwde omge-ving. De stedelijke analyses van de Franse socioloog Henri Lefebvre, met name *La production de l'espace* (1974), bieden een eerste aanknopings-punt.⁸ Van Lefebvre weerhoudt Tschumi de gedachte dat een werkelijk sociale ruimte bestaat uit een samenspel van wezenlijke kenmerken. In de eerste plaats gaat het om het accommoderen van sociale praktijken binnen een goed fysiek kader – straten moeten bijvoorbeeld zo worden ontwor-pen dat een goede doorstroom van voetgangers mogelijk is. Ten tweede is sociale ruimte een kwestie van 'representatie' door middel van tekens of andere codes, zodat ze leesbaar en voorstelbaar is. Ten derde vereisen sociale praktijken een complexe 'symboliek' wat betreft identiteit, eigendom en burger trots. Deze drie wezenlijke kenmerken van de maatschappelijke ruimte klinken door in Tschumi's denkbeelden en ontwerpen uit de late jaren zeventig en vroege jaren tachtig.

Elementen voor een verdere ontwikkeling van het concept van sociale ruimte vindt Tschumi bij Georges Bataille. Deze Franse filosoof en criticus

7
Tschumi, op. cit.
(noot 4), p. 10.

8
Met name Henri
Lefebvre, *La producti-
on de l'espace* (1974)
(Eng. vert. *The
Production of Space*,
Londen 1991), zou
voor Tschumi van
groot belang zijn.

This article discusses the written and architectural work of Bernard Tschumi. By a close reading of a number of his writings and by projects such as The Manhattan Transcripts and Parc de la Villette, we will bring to the fore how Tschumi's interdisciplinary investigations have lead to an architectural approach which deliberately takes into account the 'inherently public nature' of architecture and its role as 'something that offers a place to public events'.²

In the past decades, Bernard Tschumi's radical architectural concepts have often been understood as alternative strategies of architectural composition.³ In the aftermath of the 'deconstructive' debate in architecture, concepts such as 'dislocation' and 'dis-junction' have been depicted as generators of architectural form. In this article we attempt to offer a different perspective. By re-reading Tschumi's work and repositioning it in its intellectual context, we will illustrate that Tschumi's definition of architecture is paired with a specific perspective on the public sphere and the role of architecture.

We will demonstrate that Bernard Tschumi can be regarded as one of the architects who have, in the past decades, actively searched for a way to 'rethink the established coordinates of architecture, drawing on illuminations in the social sciences, philosophy and cultural disciplines, so as to arrive at a more socially inscribed and socially productive practice'.⁴ In Tschumi's own writings, and in the recently published interviews with Enrique Walker, this explicitly 'civic' understanding of architecture comes to the fore.⁵

Tschumi's interest in the social emerged from a certain dissatisfaction with the 'superficial' character of architecture in the 1970s, which according to him suffered from a fashionable but too narrow interpretation of linguistic and semiotic theories: 'Indeed, if most of architecture has become surface, applied decoration, superficiality, paper architecture . . . how can architecture remain a means by which society explores new territories, develops new knowledge?'⁶ The quest for an architecture that articulates new territories for the social and

2
Bernard Tschumi, in:
Giovanni Damiani (ed.),
Tschumi (New York/
London: Thames &
Hudson, 2003), 111.

3
For such an appreci-
ation of the work
of Bernard Tschumi
see, among others:
Geoffrey Broadbent,
*Deconstruction:
A Student Guide*
(London: Academy
Editions, 1997).

4
Bernard Tschumi,
'Urban Pleasures
and the Moral Good',
Assemblage 25
(1995), 9.

5
Enrique Walker (ed.),
*Tschumi on Architec-
ture, Conversation
with Enrique Walker*
(New York: The Mona-
celli Press, 2006).

6
Bernard Tschumi, 'Six
Concepts' (1991), in:
*Architecture and Dis-
junction*, op. cit. (note
1), 236-237.

beschreef in een van zijn eerste teksten, 'Notre Dame de Reims' (1917), hoe de kathedraal van Reims kan worden beschouwd als een verdrukkende materiële aanwezigheid die de maatschappelijke waarden en normen van de katholieke kerk belichaamt. Dit 'antropomorfe perspectief', van waaruit de architectuur wordt beschouwd als de materialisatie van maatschappelijke normen en vormen die het gedrag van sociale groepen beïnvloedt, biedt Tschumi een uitgangspunt voor een verdere uitwerking van zijn notie van sociale ruimte.⁹ In vroege publicaties als *A Chronicle of Urban Politics* bespreekt Tschumi de relatie tussen de gebouwde omgeving en de macht: economische macht, staatsmacht en de macht van multinationale ondernemingen. Vanuit dat perspectief ontwikkelt hij een stelling over de onmogelijkheid van de architectuur om de structuur van de samenleving te transformeren: 'Geen enkele ruimtelijke organisatie kan de sociaal-economische structuur van een reactionaire maatschappij veranderen. De enige mogelijke architectonische actie met een revolutionair karakter is een retorische.'¹⁰

Voor Tschumi houdt dit retorische karakter niet in dat de architectuur de bestaande machtsstructuren alleen maar kan bevestigen en geen enkele rol kan spelen ten aanzien van het sociaal-maatschappelijke. Integendeel, in zijn artikel 'Questions of Space' uit 1975 benadrukt hij dat 'architectuur alleen lijkt te kunnen overleven als ze haar karakter bewaart door de vorm die de samenleving van haar verwacht te ontkennen'.¹¹ Dit idee wordt verder uitgewerkt in een artikel uit hetzelfde jaar waarin Tschumi benadrukt dat de architectonische en stedelijke ruimte de mogelijkheid in zich draagt om een afwijkende positie in te nemen. Verwijzend naar het situationisti-

9
Deze verwijzingen naar Bataille waren voornamelijk gebaseerd op het werk van Dennis Hollier. Voor deze intellectuele invloed van Bataille op Tschumi, zie: Louis Martin, 'Transpositions: On the Intellectual Origins of Tschumi's Architectural Theory', *Assemblage* nr. 11 (1990), p. 22-35. Voor nadere uitleg van zijn antropomorfe perspectief, zie Ig-nasi de Solà-Morales, 'Absent Bodies', in: *Anybody*. Cambridge, MA 1997, p. 16-25 (Ned. vert. 'Afwezige lichamen', in: Hilde Heynen e.a. [red.], 'Dat is architectuur'. *Sleutelteksten uit de twintigste eeuw*, Rotterdam 2001, p. 666-670).

10
'The Environmental Trigger', 1975 (tekst voorbereid voor een symposium op de AA in 1972) en *A Chronicle of Urban Politics*.

7
Tschumi, 'Urban Pleasures', op. cit. (note 4), 10.

8
Especially Henri Lefebvre, *La Production de l'espace/The Production of Space* (London: Blackwell, 1991) would be of great importance to Tschumi.

new social knowledge seems to be at the centre of Tschumi's work. He pursues these issues not only through sharp analysis, but also by elaborating on relevant theoretical concepts from various disciplines and, eventually, by developing his insights into operational concepts for architectural practice. Hence, Tschumi's written and architectural work can be regarded as a substantial contribution to the debate on architecture, the public sphere, and design.

RE-CONSIDERING THE SOCIAL

Tschumi's understanding of the public sphere can not be grasped without reconsidering his multiple attempts to broaden the understanding of the social within architectural discourse. Already in his early writings 'The Environmental Trigger' (1975) and 'The Architectural Paradox' (1975) Tschumi questions the retrograde perspectives and visions of the social that architectural discourse and practice holds: 'Architecture, unfortunately lies behind other disciplines, particularly art and political studies, in its investigation

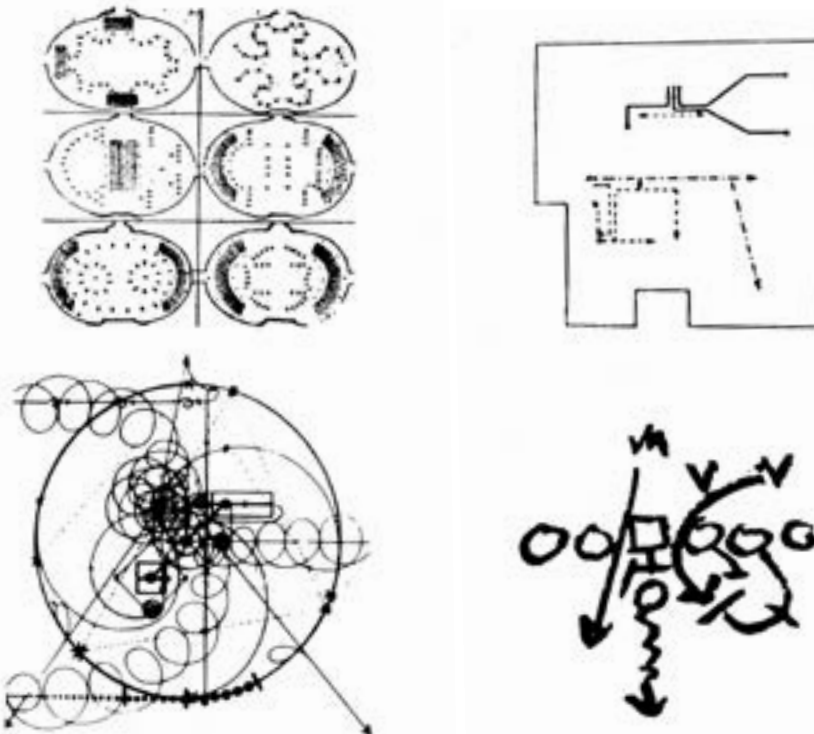
of the structuring of social space. It continues to describe that space as a given, a thing, that can be alternatively served or serviced through specific programs, "Functions". In consequence, it regards the social unproblematically, ignoring the ways that the social is articulated or brought into being in and through building.'⁷

Formulated as a critique of the presupposed causal relation between form and society (propagated by certain Modern Movement architects until the late 1960s), Tschumi sets out to find a more elaborate notion of the social and its relation to the built environment. Inspiration for this renewed thinking is sought outside the realm of architecture. The urban analyses of French sociologist Henri Lefebvre, especially *La production de l'espace* (1974), offer a first line for rethinking the relation between architecture and the social.⁸ From Lefebvre, Tschumi retains that a genuine social space is made up of an ensemble of vital characteristics. First, it is a matter of accommodating social practices in a physically good way – streets,

sche concept *détournement* – een bestaand element of instituut nemen en het voor iets anders gebruiken dan het oorspronkelijke doel – benadrukt hij dat architectuur een productieve afstand kan bewaren tot de verwachtingen die de samenleving van haar heeft. Tschumi lijkt te suggereren dat de architectuur tegenover het sociaal-maatschappelijke domein een onafhankelijk karakter heeft, een semi-autonomie. In zijn teksten wordt architectuur immers opgevat als ‘retorisch’; met andere woorden niet afhankelijk van aantoonbare of beproefde waarheden, maar veeleer een zaak van overreding, populaire waarneming en clichés met betrekking tot het maatschappelijke. Deze eerste onderzoeken en inspiratiebronnen vormen zo een startpunt voor een nieuwe en prikkelende definitie van architectuur. Deze definitie gaat niet uit van een vooraf opgelegde betekenis, maar houdt veeleer rekening met de sociale en retorische kansen die de ruimte biedt.

Hoe dit retorische karakter operationeel kan worden gemaakt, onderzoekt Tschumi tijdens de lessen die hij in de jaren 1972–1974 geeft aan de Architectural Association School of Architecture (AA) in Londen. In deze lessen gaat Tschumi op zoek naar analogieën tussen de wijze waarop schrijvers via een zorgvuldige manipulatie van vocabulaire en grammatica de structuur van een verhaal beïnvloeden en de wijze waarop architecten zich via de architectuur met het sociale bezighouden. Aan de hand van literaire werken van Calvino, Joyce en Poe worden teksten gebruikt als bron voor programma’s en gebeurtenissen waarop architectonisch werk kan worden gebaseerd. De notie van een narratief, ‘het zich ontvouwen van gebeurtenissen binnen een literaire context’, werd toegepast op de architectuur: ‘Een literair narratief werpt licht op de organisatie van gebeurte-

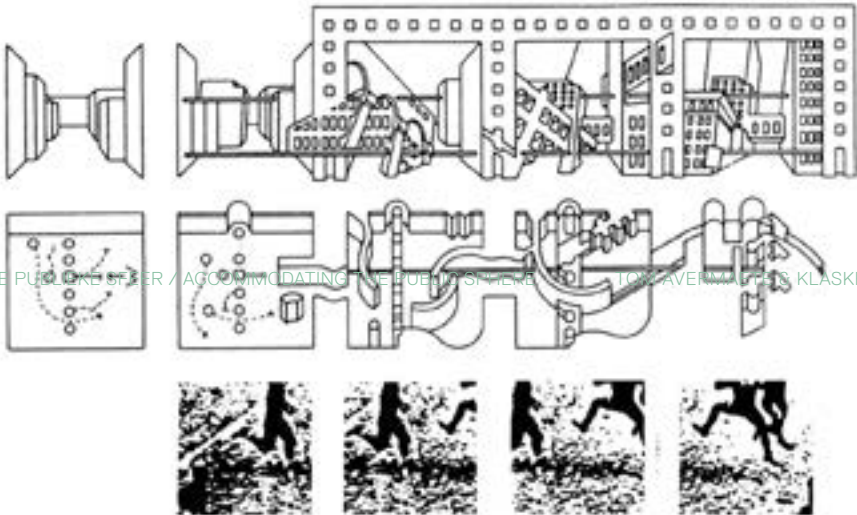
11
Bernard Tschumi,
‘Questions of Space’,
in: *Architecture and
Disjunction*, op. cit.
(noot 1), p. 46.

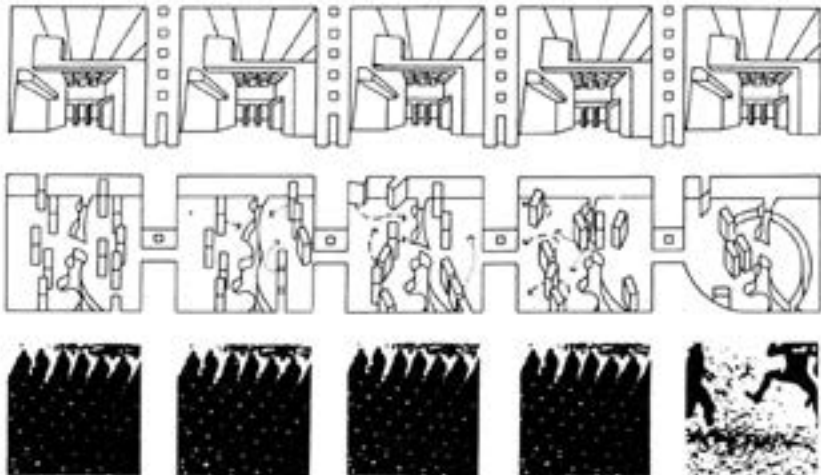
1. 3.
2. 4.

Schema's die Tschumi inspireerden in zijn denken over ruimte, beweging en gebeurtenissen. 1. schema van spektakelstukken, Florence, zestiende eeuw; 2. Oskar Schlemmer, schema van gebarendans, 1926; 3. Alexander Klein, analyse van *Friktionless Living House*, 1928; 4. diagram van tactische bewegingen in football / Diagrams that inspired Tschumi to think of space, movements and events. 1. diagrams of pageants, Florence, sixteenth century; 2. Oskar Schlemmer, *Ge sture Dance Diagram*, 1926; 3. Alexander Klein, layouts from *Friktionless Living House*, 1928; 4. Diagram of football tactical moves

Bernard Tschumi,
The Manhattan
Transcripts,
fragment van
'Deel 4: Het
Blok' / fragment
of 'Part 4: The
Block'

PLAATS BIJEN AAN DE PUBLIEKE SPHER / AGGREGACIJA DE PUBLIEKE SPHERE TOEVAERMAATS KLASKE HAVIK

nissen in gebouwen, of men die nu “gebruik”, “functies”, “activiteiten” of “programma’s” noemt, en: ‘Als architecten welbewust middelen als herhaling, verschuiving van perspectief en nevenschikking konden gebruiken in de vormgeving van muren, zouden ze dan dezelfde invloed kunnen uitoefenen op de activiteiten die binnen die muren plaatsvonden?’¹² Tschumi’s zoektocht was duidelijk niet gericht op snelle ontwerp oplossingen, maar eerder op een inzicht in de vraag hoe de relatie tussen het sociale en het gebouwde kan worden ontworpen: als goed afgestemd of juist geforceerd of gesimuleerd. Het onderzoek naar de aard van deze verschillende relaties tussen het sociale en het gebouwde wordt de inzet van een reeks studies, waartoe ook de *Manhattan Transcripts* behoren.

12
Bernard Tschumi,
‘Space and Events’,
in: *Architecture and
Disjunction*, op. cit.
(noot 1), p. 146.

13
Bernard Tschumi,
*The Manhattan
Transcripts*, Londen
1994, p. 7 (oorspr.
gepubliceerd door
Architectural Design,
Londen 1981).

DYNAMISCHE CONCEPTEN: GEBEURTENIS, GEWELD, MARGE In het project *Manhattan Transcripts* uit 1981 illustreert Tschumi dat de studie van de retorische relatie tussen het sociale en het gebouwde een nieuwe set instrumenten vergt. Met behulp van een notatiesysteem dat wordt ontleend aan de cinema ‘proberen de *Transcripts* een andere interpretatie van de architectuur te bieden waarin ruimte, beweging en gebeurtenissen onafhankelijk van elkaar zijn, maar wel in een nieuwe relatie tot elkaar staan’.¹³ De *Manhattan Transcripts* combineren architectuurtekeningen, geabstraheerde krantenfoto’s, plattegronden van parken en straten, doorsneden van torens en de beweging van mensen en voorwerpen tot een alternatieve ‘lezing’ van de relatie tussen het sociale en het gebouwde in Manhattan. In vier episoden (het park, de straat, de toren/val en het blok) wordt het verhaal van een moord verteld. Het eerste deel begint nog als een lineair,

for instance, have to be designed so that fluent pedestrian use is possible. Second, social space is a matter of ‘representativeness’ by way of signs or other codes, so that it is legible and imaginable. Thirdly, social practices require complex ‘symbolism’ about identity, ownership and civic pride. These three vital characteristics of social space resonate in Tschumi’s thinking and design on space of the late 1970s and the beginning of the 1980s.

Tschumi finds elements for a further development of the concept of social space in Georges Bataille. This French philosopher and critic described in one his first texts, ‘Notre-Dame de Rheims’ (1917), how the cathedral of Rheims can be regarded as an oppressive material presence that embodies the social values and norms of the Catholic church. This ‘anthropomorphic perspective’ from which architecture is regarded as the materialisation of social norms and forms that influences the behaviour of social bodies, offers Tschumi a starting point for further elaboration of his notion of social space.⁹ In early publications such as *A Chronicle of*

Urban Politics, Tschumi discusses the relation of the built environment to power: economical power, state power and multinational corporate power. From that discussion, he develops a thesis on architecture’s impossibility to transform the structure of society: ‘No spatial organization ever changes the socio-economic structure of a reactionary society. The only possible architectural action of revolutionary nature is rhetorical.’¹⁰

For Tschumi, this rhetorical character does not imply that architecture can only confirm existing power structures and has no role to play vis-à-vis the social. On the contrary, in his 1975 article ‘Questions of Space’ he underlines that ‘architecture seems to survive only when it saves its nature by negating the form that society expects from it’.¹¹ This suggestion is further elaborated in an article from the same year in which Tschumi underlines the possibility for architectural and urban space to be in a diverted condition. Referring to the Situationist notion of *détournement*, taking an existing element or institution and using

9
These references to Bataille were mainly based upon the work of Dennis Hollier. For this intellectual influence of Bataille on Tschumi see: Louis Martin, ‘Transpositions: On the Intellectual Origins of Tschumi’s Architectural Theory’, *Assemblage* 11 (1990), 22-35. For a further explanation of this anthropomorphic perspective see Ignasi Solà-Morales, ‘Absent Bodies’, in: *Anybody* (Cambridge, MA: MIT Press, 1997), 16-25.

10
‘The Environmental Trigger’, 1975 (text prepared for a symposium at the AA in 1972) and *A Chronicle of Urban Politics*.

11
Bernard Tschumi, ‘Questions of Space’, in *Architecture and Disjunction*, op. cit. (note 1), 46.

schijnbaar rationeel verteld verhaal, maar de daaropvolgende episoden leiden uiteindelijk tot steeds meer tegenstrijdige situaties, dislocaties en confrontaties tussen de architectonische ruimtes, de programma's, de gebeurtenissen die plaatsvinden en de beweging van de betrokkenen.

De benadering van de *Manhattan Transcripts* heeft overeenkomsten met de eerdergenoemde oefeningen aan de AA in Londen in de jaren zeventig. Ook hier beweerde Tschumi dat de ongewone ontmoeting van ruimtes en gebeurtenissen de meest interessante nieuwe typen stedelijke plekken oplevert. Tschumi benadrukt echter dat deze ontmoetingen geen stabiele entiteiten zijn. Integendeel, het verhaal is niet statisch, maar onderhevig aan verandering. Spelers en gebeurtenissen verwisselen van plaats of creëren andere plaatsen. De *Manhattan Transcripts* zijn, net als de oefeningen aan de AA, te beschouwen als een pleidooi om de essentie van de stad te begrijpen als de complexe confrontatie van ruimtes met verschillende bewegingen en gebeurtenissen. Deze dynamische opvatting van de stad sluit goed aan bij hedendaagse definities van de publieke sfeer, zoals die van Richard Sennett: 'Een essentieel onderdeel van de publieke ruimte: het overlappen van functies in één enkel gebied, wat op dat stuk grond tot complexe ervaringen leidt.'¹⁴

Tschumi blijft deze dynamische relatie tussen architectuur en het sociale leven, tussen ruimte en gebeurtenis, verder verkennen. In het artikel 'Violence of Architecture' (1981) definieert hij op een meer gedetailleerde wijze de karakteristieken van de ontmoeting tussen ruimtes en veelvoudige gebeurtenissen, aan de hand van de begrippen 'symmetrisch – twee tegen-gestelde kampen (mensen versus ruimtes) die elkaar op een vergelijkbare

¹²
Bernard Tschumi,
'Space and Events',
in: *Architecture and
Disjunction*, op. cit.
(note 1), 146.

it for something other than its intended purpose, he underlines that architecture can hold a productive distance towards the expectations of society. Tschumi seems to suggest that architecture has an independent character, a semi-autonomy, in relation to the social realm. In his texts architecture is indeed conceived as 'rhetoric'; in other words, a matter that does not rely on demonstrable or tested truths, but rather is concerned with persuasion, popular perception and commonplaces regarding the social. Thus, in these first investigations and sources of inspiration, we can find a starting point for a new and challenging definition of architecture: a definition which refuses to commit to an idea of imposing meaning, a definition that takes into account the social and rhetorical opportunities of space.

The ways to make this rhetorical character operational for design are investigated during Tschumi's teaching at the AA school in London in the period 1972-1974. In these courses Tschumi starts a search for analogies between the ways that authors influence the struc-

ture of stories through the careful manipulation of vocabulary and grammar and the ways that architects engage through architectural form with the social. Using literary works of Calvino, Joyce or Poe as a starting point, texts are used as sources to provide programmes and events from which the architectural work can develop. The notion of narrative, 'the unfolding of events in literary context', was transported to architecture: 'Can literary narrative shed light on the organization of events in buildings, whether called "use", "functions", "activities" or "programmes"?' and 'If architects could self-consciously use such a device as repetition, distortion or juxtaposition in the formal elaboration of walls, could they do the same thing in terms of the activities that occurred within those walls?'¹² Tschumi's search was obviously not aimed at providing immediate design solutions, but rather at understanding that the relation between the social and the built can be designed as congenial, contrived or simulated. Investigating the character of these different relations between the social and the

manier beïnvloeden – en asymmetrisch, een relatie waarin het ene kamp, of dat nu ruimte is of mens, het andere duidelijk domineert'.¹⁵ Dit onderscheid tussen symmetrische en asymmetrische relaties leidt volgens Tschumi ook tot twee soorten 'schendingen'. Een eerste soort is te omschrijven als 'lichamen die ruimte schenden'. Dit is het geweld dat lichamen de ruimte aandoen. Alleen al door ruimtes te betreden, schenden deze lichamen het evenwicht van een nauwkeurig geordende geometrie: 'Architectuur is dus enkel een organisme dat is verwickeld in een voortdurende omgang met gebruikers wier lichamen tegen de zorgvuldig vastgestelde regels van het architectonische denken ingaan'.¹⁶ Een tweede schending bestaat uit 'ruimtes die lichamen schenden'. Dit houdt bijvoorbeeld in 'het geweld dat door nauwe gangen aan grote menigten wordt aangedaan, het symbolische of fysieke geweld tegen gebruikers'.¹⁷ Volgens Tschumi is dit soort schendingen van essentieel belang voor het bestaan van een echte stedelijke en, in het verlengde daarvan, publieke sfeer.

Tschumi stelt echter ook dat er allerlei mechanismen zijn die deze schendingen verhinderen en dat een van de belangrijkste daarvan het 'ritueel' is. Door te verwijzen naar de encenering van publieke spektakels door Bernini, Mansarts ontwerp voor de *fêtes* van Lodewijk XIV en Albert Speers ontwerp van openbare massabijeenkomsten, wijst Tschumi naar de rol van het ritueel (en de architect) in het 'zuiveren van dit ongecontroleerde geweld en het kanaliseren van gehoorzame lichamen'.¹⁸ Hij benadrukt dat de oorspronkelijke spontane interactie van het lichaam met een ruimte vaak wordt gezuiverd door het ritueel. Zo een ritueel impliceert volgens Tschumi een bijna versteende relatie tussen handeling en ruimte. Het is een poging

¹⁵ 'Violence of Architecture', *Art Forum* 20 (september 1981), nr. 1, p. 45.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid., p. 46.

built would become the main goal of a series of studies, including the *Manhattan Transcripts*.

DYNAMIC CONCEPTS: EVENT, VIOLENCE, MARGIN In the project *Manhattan Transcripts* of 1981, Tschumi illustrates that it is necessary to mobilise a new set of instruments to study the rhetorical relation between the social and the built. By means of a notational systems borrowed from cinema the *Transcripts* 'try to offer a different reading of architecture, in which space, movement and events are independent, yet stand in a new relation to one another'.¹³ The *Manhattan Transcripts* combine architectural drawings, abstractions of newspaper photographs, maps of parks and streets, sections of towers and the movement of people and objects in order to offer an alternative 'reading' of the relation between the social and the built in Manhattan. In four episodes (the park, the street, the tower/fall, and the block) a story about a murder is told. Whereas the first part starts off as a linear narrative in which the story is told in a seemingly rational

manner, the following episodes eventually lead to more and more conflicting situations, dislocations and confrontations between architectural spaces, the programmes and events taking place and the movement of the people involved.

The approach of the *Manhattan Transcripts* is similar to the earlier mentioned exercises at the AA in London in the 1970s. Here, Tschumi claims that the unusual encounter of spaces and events renders the most interesting new kinds of urban places. He underlines, however, that these encounters are not stable entities. On the contrary, the narrative is not static, it is subject to change. Actors and events change place or create different places. *The Manhattan Transcripts*, as well as the AA exercises, can be considered as pleas to regard the essence of the city as the complex confrontation of spaces with different movements and events. This dynamic conception of the city resonates strongly with contemporary definitions of the public sphere such as that of Richard Sennett: 'an essential component of public space: the overlay of function in a single terri-

¹³ Bernard Tschumi, *The Manhattan Transcripts* (London: Academy Editions, 1994), 7, (originally published in 1981 by *Architectural Design*, London).

om controle te krijgen over de relatie tussen ruimte en sociale handeling; een poging die haast nooit succesvol is. Voor Tschumi behoren rituelen niet tot het verleden; ook vandaag is het ritueel te herkennen in het beeld dat wordt opgeroepen van de publiek sfeer, in 'wat wordt gemaskeerd, gemystificeerd en oppervlakkig gecontroleerd door het streven van de projectontwikkelaar naar een uniforme sociale ambiance'.¹⁹ Sterker nog, in het debat over de hedendaagse stad bespeurt Tschumi een tendens om te beweren dat de publieke sfeer een uniform, niet-problematisch gegeven is. Deze houding is naar zijn mening te bespeuren in het discours van ontwikkelaars, maar ook in dat van gebruikers die 'als naar hun wensen wordt gevraagd (...) meestal de gevestigde codes van ruimtegebruik en -ontwerp herhalen – de doxa van het sociale gebruik'.²⁰

Het aan het licht brengen van deze controlemechanismen, het doorbreken van de rituelen die de samenleving heeft ingesteld, wordt een van de hoofddoelen van Tschumi's benadering van de publieke sfeer. Tschumi stelt dat zijn architectuurpraktijk erop is gericht om 'situaties te stimuleren waarin bewoners kunnen speculeren over de vraag hoe de toe-eigening van de stad eruit zou kunnen zien'.²¹ Tschumi benadrukt dat deze ambitie om 'een nieuwe benadering van het sociale' te onderzoeken, impliceert 'dat de definitie van de verantwoordelijkheid van de architect aan het veranderen is'.²² Immers, om de genoemde ambitie te bereiken, moet de architect een specifiek standpunt innemen en een specifieke houding ontwikkelen. Dit wordt goed beschreven in een interview met Hans van Dijk en Donald Lambert, waarin Tschumi stelt: 'ik kan alleen nieuwe terreinen betreden aan de rand, in de marge. En wat is de marge van de architectuur? Het is de

19
Tschumi, op. cit.
(noot 4), p. 11.

20
Tschumi, op. cit.
(noot 4), p. 10.

21
Ibid.

22
Ibid., p. 9.

14
Richard Sennett, *The Fall of Public Man* (London: Penguin books, 2002 [1974]), 297.

15
'Violence of Architecture', *ArtForum* (20) 1, September 1981, 45.

16
Ibid.

17
Ibid.

18
Ibid., 46.

tory, which creates complexities of experience on that turf.'¹⁴

It is this dynamic relation between architecture and the social, between space and event, that Tschumi continues to explore. In the article 'Violence of Architecture' (1981), he defines the character of the encounter of spaces and multiple events in greater detail by introducing the notions of 'symmetrical – opposing two camps (people versus spaces) that affect one another in a comparable way – and asymmetrical, a relation in which one camp, whether space or people, clearly dominates the other.'¹⁵ This distinction between symmetrical and asymmetrical relations results, according to Tschumi, in two kinds of 'violations'. A first kind can be described as 'Bodies Violating Space'. This is the violence that bodies inflict on spaces. By the very entering of these bodies into spaces they violate the balance of precisely ordered geometry: 'Architecture, then, is only an organism engaged in constant intercourse with users, whose bodies rush against the carefully established rules of architectural thought.'¹⁶ A

second violation consists of 'Space Violating Bodies'. This implies, for instance, 'the violence inflicted by narrow corridors on large crowds, the symbolic or physical violence on users'.¹⁷ According to Tschumi these kind of violations are essential to the existence of a true urban, and by extension public, sphere.

However, Tschumi also points out that there are all kinds of mechanisms that prevent these violations; one of the most important ones being the 'ritual'. Referring to Bernini's staging of public spectacles, Mansart's design of fêtes for Louis XIV and Albert Speer's design of public rallies, Tschumi points to the role of the ritual (and the architect) in 'purifying this uncontrolled violence, channeling obedient bodies'.¹⁸ He underlines that the original spontaneous interaction of the body with a space is often purified by the ritual. Such a ritual implies a near-frozen relationship between action and space, according to Tschumi. It is the expression of an attempt to gain control over the relation between space and action; an attempt that almost never has been achieved. For Tschumi rituals

plaats waar ze in aanraking komt met andere terreinen (eerder dan “disciplines”). Een marge van de architectuur wordt gevormd door datgene wat er gebeurt, de activiteiten, het programma.’²³

23
Interview met Hans van Dijk en Donald Lambert in *Archis* nr. 9 (1988), p. 26-33.

DYNAMISCHE CONCEPTEN IN DE PRAKTIJK Het project voor Parc de la Villette bood Tschumi de mogelijkheid om de concepten die hij in zijn theoretische verkenningen en in experimentele projecten als de *Manhattan Transcripts* had ontwikkeld te implementeren. De prijsvraag voor het Parc de la Villette in 1982 creëerde van meet af aan een paradigmaverschuiving in de definitie van een park als publieke stedelijke ruimte. Het moest een ‘stedelijk park voor de eenentwintigste eeuw’ worden met een complexe veelheid aan publieke functies: onderwijs, vrije tijd, tuinen, cultuur. Voor Bernard Tschumi was de prijsvraag een kans om zijn dynamische definitie van architectuur als *gebeurtenis* in de praktijk te brengen: een dynamische, onstabiele plek ontwerpen waar architectonische verhalen zich via gebeurtenissen kunnen ontvouwen. Parc de la Villette is te beschouwen als de blauwdruk voor een veel groter stedelijk project. Door de stapeling van verschillende structuren en programma’s verschilt Tschumi’s ontwerp voor Parc de la Villette radicaal van het park in zijn traditionele betekenis: ‘(...) La Villette bevordert eerder programmatische instabiliteit, functionele *Folie*. Niet een volheid, maar in plaats daarvan “lege” vorm. (...) De drie autonome en over elkaar heen gelegde systemen van het park en de eindeloze combinatiemogelijkheden van de *folios* maken plaats voor een veelheid aan indrukken (...) La Villette is een begrip dat voortdurend in productie is, voortdurend verandert; de betekenis ervan staat nooit vast maar wordt

OASE#77

INTO THE OPEN

53

are not a thing of the past. Today, too, the ritual can be discovered in the images that are held about the public sphere, in ‘what is masked, mystified, and superficially controlled by the developer’s pursuit of a unifying social ambiance’.¹⁹ Indeed, in the debate on the contemporary city Tschumi perceives a tendency to pretend that the public sphere is a unified and unproblematic given. This attitude can in his opinion be discovered in the discourse of developers, but also in that of users who: ‘When asked about their desires . . . generally repeat the established codes of spatial use and design – the doxa of social use.’²⁰

Uncovering these acts of control, breaking the rituals that society has installed, becomes one of the main goals of Tschumi’s approach to the public sphere. Tschumi defines a goal of his architectural practice as: ‘to stimulate situations that allow inhabitants to speculate what an appropriation of our cities might be.’²¹ He underlines that this ambition to investigate ‘a new way in which we conceive the social’ implies ‘that there is a change going on in the definition of the respon-

sibility of the architect’.²² Indeed, in order to obtain this goal the architect has to take a particular position and develop a particular attitude. This is well described in an interview with Hans van Dijk and Donald Lambert in which Tschumi states that: ‘I can only approach new terrains at the edge, from the margins. And what is the margin in architecture? It is the place where it touches upon other terrains (rather than “disciplines”). The margin in architecture consists of that what happens, the activities, the programme.’²³

DYNAMIC CONCEPTS IN PRACTICE The project for Parc de la Villette allowed Tschumi to operationalise the concepts developed in his theoretical explorations and in experimental projects such as the *Manhattan Transcripts*. The 1982 competition brief for the Parc de la Villette could already be regarded as a paradigm shift in the notion of a park as a public urban space. It had to become an ‘urban park for the 21st century’ with a complexity of public functions: education, leisure, gardens, culture.

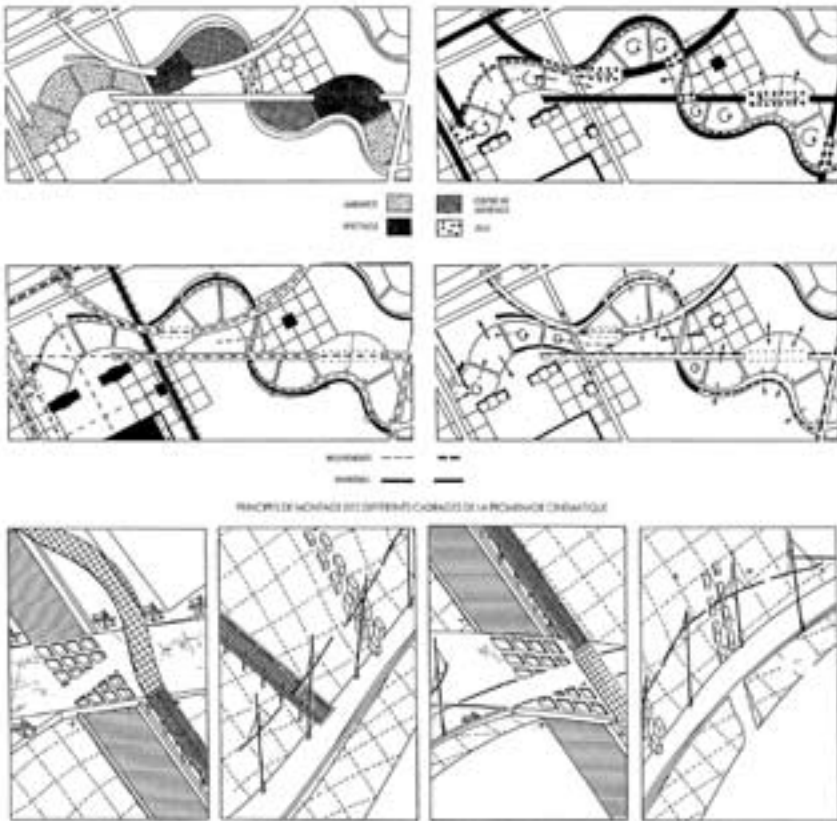
19
Tschumi, ‘Urban Pleasures’, op. cit. (note 4), 11.

20
Ibid., 10.

21
Ibid.

22
Ibid., 9.

23
Interview with Hans Van Dijk and Donald Lambert in *Archis* 9/1988, 26-33. Original text in Dutch: ‘Ik kan alleen nieuwe terreinen betreden aan de rand, in de marge. En wat is de marge van de architectuur? Het is de plaats waar ze in aanraking komt met andere terreinen (liever dan de ‘disciplines’). Een marge van de architectuur wordt gevormd door datgene wat er gebeurt, de handelingen, het programma.’

24
Bernard Tschumi, 'Abstract Mediation and Strategy', in: *Architecture and Disjunction*, op. cit. (note 1), 203.

25
J. Bosman et al., *Architecture in/of Motion* (Rotterdam: NAI Publishers, 1997), 57.

26
For Tschumi's reflections on this project, see, for example, the interview Le Fresnoy with Enrique Walker, in: *Walker, Tschumi on Architecture*, op. cit. (note 5), 115-122. See also Bernard Tschumi and Le Fresnoy, *Architecture In/Between* (New York: The Monacelli Press, 1994).

27
See for example Bernard Tschumi, 'Vectors and Envelopes', in: Bernard Tschumi and Irene Cheng, *The State of Architecture at the Beginning of the 21st Century* (New York: The Monacelli Press, 2003), 64-65. See also Walker, *Tschumi on Architecture*, op. cit. (note 5), 144-145.

For Bernard Tschumi, the competition was thus an opportunity to bring his dynamic definition of architecture as event into practice: creating a dynamic, unstable place which allows architectural narratives to unfold through events. Parc de la Villette can be seen as a prototype of a much larger urban project. Through its superimposition of different structures and programmes, Tschumi's design of Parc de la Villette is radically different from the park in its traditional sense, rather 'La Villette promotes programmatic instability, functional *Folie*. Not a plenitude, but instead "empty" form. . . . The Park's three autonomous and superimposed systems and the endless combinatory possibilities of the folies give way to a multiplicity of impressions. . . . La Villette is a term in constant production, in continuous change; its meaning is never fixed but is always deferred, differed, rendered irresolute by the multiplicity of meanings it inscribes.'²⁴ The folies, red architectural objects spread through the park, work as what Tschumi calls 'common denominators', providing public recognition

and leaving space for events.

In more recent projects, Tschumi's ideas about the social dimension of architecture have also developed into operational design concepts, which all have in common that they actively generate movements and events. The school of architecture in Marne-la Vallée, for example, is organised around 'an un-programmed, event-oriented large central space . . . activated by the density around it. A social and cultural space.'²⁵ In cultural centre Le Fresnoy in Tourcoing, the most important space is the left-over space in between the existing buildings and the enormous roof placed above them. This is where all infrastructure is organised and where users and visitors meet. Indeed, the theoretical concept of the *margin* has in this case been developed into the operational concept of what Tschumi calls the 'in-between'.²⁶ A similar operation is carried out in the Rouen Concert Hall. Here, a circulation space is obtained in between the inner and outer 'envelopes' of the building. Through 'vectors', the movement of flows of people is activated inside this 'double envelope'.²⁷

voortdurend opgeschort, veranderd en twijfelachtig gemaakt door de veelheid aan betekenissen die het voortbrengt.’²⁴

De *folies*, rode architectonische objecten die over het park verspreid staan, werken volgens Tschumi als ‘gemeenschappelijke noemers’: ze zijn herkenbaar voor het publiek en laten ruimte voor gebeurtenissen.

Ook in recentere projecten hebben Tschumi’s ideeën over de sociale dimensie van architectuur zich ontwikkeld tot operationele ontwerpconcepten, die allemaal met elkaar gemeen hebben dat ze plaats willen bieden aan bewegingen en gebeurtenissen. Zo is de architectuurschool van Marne-la-Vallée opgebouwd rond ‘een niet geprogrammeerd, op gebeurtenissen gerichte, grote centrale ruimte (...) geactiveerd door de dichtheid eromheen (...) een maatschappelijke en culturele ruimte’.²⁵ In het cultureel centrum Le Fresnoy in Tourcoing is de belangrijkste plek de ruimte die overblijft tussen de bestaande gebouwen en het enorme dak dat eroverheen is geplaatst. Hier is alle infrastructuur geconcentreerd en ontmoeten gebruikers en bezoekers elkaar. Je zou zelfs kunnen zeggen dat het theoretische concept van de *marge* hier is ontwikkeld tot het operationele concept van wat Tschumi het ‘in-between’ (het tussengebied) noemt.²⁶ De concertzaal van Rouen is op een vergelijkbare manier uitgewerkt. Hier is een circulatieruimte ontstaan tussen de binnen- en buiten-‘envelop’ van het gebouw. Via ‘vectoren’ wordt de beweging van de mensenstromen geactiveerd binnen deze ‘dubbele envelop’.²⁷

Gemeenschappelijk doel bij al deze projecten is het scheppen van voorwaarden voor ontmoetingen. De opeenstapeling in Parc de la Villette, de bovenmaatse circulatieruimtes van Fresnoy en Rouen, het combineren

24
Bernard Tschumi, ‘Abstract Mediation and Strategy’, in: *Architecture and Disjunction*, op. cit. (noot 1), p. 203.

25
J. Bosman e.a., *Architecture in/of Motion*, Rotterdam 1997, p. 57.

26
Zie voor Tschumi’s gedachten over dit project bijvoorbeeld het interview van Le Fresnoy met Enrique Walker, in: Walker 2006 (op. cit. noot 5), p. 115-122. Zie ook Bernard Tschumi, *Le Fresnoy. Architecture In/Between*, New York 1994.

27
Zie bijvoorbeeld Bernard Tschumi, ‘Vectors and Envelopes’, in: Bernard Tschumi en Irene Cheng, *The State of Architecture at the Beginning of the 21st Century*, New York 2003, p. 64-65. Zie ook Walker, op. cit. (noot 5), p. 144-145.

A common objective in all these projects is to create *conditions* for encounters. The superimposition in Parc de La Villette, the oversized circulation spaces of Fresnoy and Rouen, the combining and intersecting of unexpected different routes and programmes all cause movement in space, thereby generating events. ‘They are building-generators of events. As much through their programs as their spatial potential, they accelerate a cultural or social transformation that is already in progress.’²⁸

ESPACEMENT: GIVING PLACE TO THE PUBLIC Finally, Tschumi’s approach can be characterised as a continuous attempt to create conditions for a dynamic public sphere. This implies, first and foremost, a radical re-thinking of place. Despite Tschumi’s admittedly ‘non-contextual’ approach to many projects, place does play a crucial role in his projects, though not in a traditional, contextual sense. In Tschumi’s perspective, dealing with context is not necessarily about constructing a place, but about creating conditions for *changing* a place. The

operations of superimposition in La Villette brought about a field of tension between the existing site and the specificities of the new layers. Retrospectively, Tschumi has stated that for him contextual might have meant ‘going *against* context’.²⁹ In the philosophical history *The Fate of Place*, Edward S. Casey devotes special attention to Bernard Tschumi’s ideas of dislocation, defining his work as an attempt to re-conceptualise the notion of place in a contemporary way as an *unstable* concept, rather than as fixed location: ‘a new sense of place that has more to do with motion than with stability, dislocation than location, point than containing surface.’³⁰ For Casey, Tschumi’s work offers an architectural response to the dynamics, instability, conflicts and contradictions of place that are addressed in the theories of, for example, Derrida. Tschumi’s projects show how architectural concepts such as the event can help generate an architecture that *gives place* for public interaction: ‘in the case of architecture an event is not only something that takes place; it also *gives place* (*donne lieu*),

28
Giovanni Damiani (ed.), *Tschumi* (London: Thames&Hudson, 2003), 49.

29
Walker, *Tschumi on Architecture*, op. cit. (noot 5), 156.

30
Edward S. Casey, *The Fate of Place, A Philosophical History* (Berkeley and Los Angeles/London: University of California Press, 1998 [1997]), 317.

en elkaar laten kruisen van onverwachte, verschillende routes en programma's, dit alles zorgt voor beweging in de ruimte en genereert daardoor gebeurtenissen. 'Er zijn gebouwgeneratoren van gebeurtenissen. Door hun programma maar ook door hun ruimtelijk potentieel vernellen ze een culturele of maatschappelijke transformatie die al gaande is.'²⁸

28
Damiani, op. cit.
(noot 2), p. 49.

29
Walker, op. cit.
(noot 5), p. 156.

VERRUIMTELIJKING: PLAATS BIEDEN AAN HET PUBLIEKE Tschumi's benadering kan ook worden gekarakteriseerd als een voortdurende poging om voorwaarden te scheppen voor een dynamische publieke sfeer. Dit houdt in de allereerste plaats een radicale heroverweging in van het begrip 'plaats'. Ondanks Tschumi's, naar eigen zeggen, 'non-contextuele' benadering van veel projecten speelt het begrip plaats een cruciale rol in zijn projecten – zij het niet in traditionele, contextuele zin. In Tschumi's visie hoeft het omgaan met context niet noodzakelijk het construeren van een plaats te omvatten, maar veeleer het scheppen van voorwaarden voor het *veranderen* van een plaats. Het stapelingsproces in La Villette bracht een spanningsveld teweeg tussen de bestaande locatie en de specifieke aspecten van de nieuwe lagen. Terugkijkend stelde Tschumi dat voor hem 'contextueel' misschien wel betekende 'tegen de context ingaan'.²⁹ In het filosofische betoog *The Fate of Place* besteedt Edward S. Casey speciale aandacht aan Bernard Tschumi's ideeën over dislocatie en hij omschrijft diens werk als een poging het begrip plaats op een hedendaagse manier te herconceptualiseren als een *instabiel* concept in plaats van een vaststaande locatie: '(...) een nieuw plaatsbesef dat meer te maken heeft met beweging dan met stabiliteit, meer met dislocatie dan met locatie, meer

31
Ibid., 313-314.

32
Ibid., 315.

gives room for things to happen. . . . Architecture, then, does not occupy a place but provides place . . . and in so doing occurs as an event that "there is".³¹

In this way, place becomes a key concept, while being simultaneously denied; the idea of *dis*-location seems a contradiction in terms. However, it can be argued that exactly this operation of destabilising place brings us to a true understanding of place in relation to the public sphere. Place, then, becomes challenging, provoking conflict, interaction and event. And it is through the subject, user or inhabitant, in other words, through social practice, that such place can be activated: 'So conceived, a building *spaces itself out in place*. Not because place is what a building is *in*, that is, its bare locus, but because place is what a building expands *into* . . . The subject spaces out in the very building that, in the course of its own *espacement*, "makes place for the event". In doing so, building and subject alike let that event take place; they bring it to *implacement*, find place for it.'³² Finally, it is in the design of urban

spaces, that Tschumi's quest for a 'more socially inscribed and socially productive' practice has proven fruitful. Especially in the contemporary task of designing public space in our complex and simultaneously over-controlled cities, Tschumi's approach, opening place rather than imposing limits, gives place to a dynamic and challenging public sphere.

met een punt dan met een omvattend oppervlak'.³⁰ Volgens Casey geeft Tschumi's werk een architectonisch antwoord op de dynamiek, de instabiliteit, de conflicten en de tegenstrijdigheden van het begrip plaats die in de theorieën van bijvoorbeeld Derrida aan de orde worden gesteld. De projecten van Bernard Tschumi laten zien hoe architectonische concepten, zoals de gebeurtenis, ertoe kunnen bijdragen dat er een architectuur ontstaat die *plaats biedt* aan interactie tussen mensen: '(...) in het geval van architectuur is een gebeurtenis niet alleen iets dat *plaatsvindt*, maar ook iets dat *plaats geeft* (donne lieu), ze biedt ruimte waarin dingen kunnen gebeuren (...) In dat geval *neemt* architectuur geen plaats in maar *biedt* plaats... en doet zich aldus voor als een gebeurtenis die "er is".³¹

Zo wordt plaats een sleutelconcept, terwijl het tegelijkertijd wordt ontkend; de idee van *dislocatie* lijkt een *contradictio in terminis*. Men kan echter ook stellen dat juist dit instabiel maken van de plaats ons het ware inzicht geeft in plaats in relatie tot de publieke ruimte. Plaats wordt dan iets prikkelends, het lokt conflict, actie en interactie uit. En het is via het subject, de gebruiker of bewoner, met andere woorden via sociale praktijken dat zo'n plaats kan worden geactiveerd: 'Zo opgevat *verruimtelijkt een gebouw zichzelf op een plaats*. Niet omdat het gebouw die plaats inneemt, als loutere locus, maar omdat het gebouw *zich* uitstrekt naar de plaats (...)'. Het subject *verruimtelijkt* zich in het gebouw zelf dat, in de loop van zijn eigen *verruimtelijking*, 'plaatsmaakt voor de gebeurtenis. Door dat te doen, laten gebouw en subject in gelijke mate de gebeurtenis plaatsvinden; ze plaatsen haar, vinden er een plaats voor'.³² Ten slotte is Tschumi's zoektocht naar een 'meer sociaal ingevulde en sociaal productieve' praktijk vooral vruchtbaar gebleken in het ontwerp van stedelijke ruimtes, een cruciale opgave in onze hedendaagse complexe en tegelijk overgecontroleerde steden. Tschumi's benadering, die aldus eerder bestaat uit het 'openen' van plaats dan uit het opleggen van grenzen, biedt plaats aan een dynamische en prikkelende publieke sfeer.

Vertaling: Bookmakers, Auke van den Berg

30
Edward S. Casey,
*The Fate of Place,
A Philosophical
History*, Berkeley/
Los Angeles/Londen
1998 (1997), p. 317.

31
Ibid., p. 313-314.

32
Ibid., p. 315.

Schets voor Le Fresnoy, Centrum voor Kunst en Media, Tourcoing, Frankrijk, 1991. Uit: *Architecture and Disjunction*, p. 241 / Sketch for Le Fresnoy, Center for Art and Media, Tourcoing, France, 1991. From *Architecture and Disjunction*, p. 241